

PIOTR SŁAWIŃSKI*

Zapomniane podręczniki szkolne z serii „Zarysy Przyrody” (1865–1867) autorstwa Romana Pacewicza

W okresie międzypowstaniowym polityka oświatowa władz carskich skierowana była na umocnienie panowania domu Romanowych w Królestwie Polskim. Przejawiało się to w podporządkowaniu oświaty rosyjskim władzom administracyjnym i odsunięciu społeczeństwa polskiego od wpływu na nią. Zaprowadzono język rosyjski jako urzędowy (okres przejściowy 1832–1837)¹, co znalazło odbicie w ustawie szkolnej z 1833 r. (wzorowanej na rosyjskiej ustawie z 1828 r.), z 1840 r. i z 1851 r. (reorganizacja gimnazjów filologicznych zgodna z reformą szkół rosyjskich z 1849 r.)². Proces rusyfikacji szkolnictwa pogłębił się w latach 1838–1845, przejawiało się to poprzez utrwalanie w nim stanowości, zmniejszenie liczby szkół gimnazjalnych oraz uruchomienie szkół realnych. Centralnymi władzami oświatowymi w Królestwie Polskim były przejściowo od 1832 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, od 1833 r. Rada Wychowania Publicznego, a następnie od 1839 r. Warszawski Okręg Naukowy podległy bezpośrednio ministrowi oświaty w Petersburgu³.

* Dr, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Stanisława Tarnowskiego w Tarnobrzegu.

¹ J. Kucharzewski, *Epoka paskiewiczowska. Losy oświaty*, Warszawa–Kraków 1914, s. 151–152, 181.

² *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego Wydział Oświecenia*, 1868, t. 3, s. 529–531; J. Kucharzewski, *Epoka...*, s. 34–35, 115–123; J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1966, s. 86–89; H. Raczek, *Gimnazjum lubelskie, [w:] Szkoła czterech wieków. Liceum ogólnokształcące im. Stanisława Staszica w Lublinie*, red. R. Kucha, Lublin 1992, s. 104, 111.

³ Mimo tych zmian nadal utrzymana była Rada Wychowania Publicznego do 1861 r., a następnie Tymczasowa Rada Wychowania (1861–1862) i Rada Wychowania (1863–1867). J. Kucharzewski, *Epoka...*, s. 217–226; T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego (1808–1915)*, Warszawa 1929, s. 28, 30–31, 58–68; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795–1945*, Warszawa 1996, s. 116–117.

Po zamknięciu Uniwersytetu Warszawskiego młodzież mogła kształcić się tylko w Rzymsko-Katolickim Seminarium Głównym przemianowanym na Akademię Duchowną (1835–1867), Szkole Farmaceutycznej (1840–1857), Szkole Sztuk Pięknych (1844–1866), Instytucie Szlacheckim (1848), Szkole Weterynarii (1840–1858), Instytucie Gospodarki Wiejskiej i Leśnictwa w Marymoncie (1836–1862), Szkole Rabinów, 12 seminariach diecezjalnych i Instytucie Nauczycieli w Puławach oraz na kursach dodatkowych, które zostały zniesione w 1849 r. przy gimnazjach gubernialnych⁴.

Złagodzenie kursu rosyjskiej polityki względem Królestwa Polskiego nastąpiło po wojnie krymskiej, zapoczątkowała go reforma Aleksandra Wielopolskiego. W marcu 1861 r. zlikwidowano Warszawski Okręg Naukowy i reaktywowano Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Ustawa z 20 maja 1862 r. przywracała szkolnictwu narodowy charakter, większą powszechność i dostępność do oświaty oraz dopuszczała do kierowania oświatą czynniki społeczne. Zaprowadziła: 5-letnie szkoły powiatowe i 7-letnie gimnazja filologiczne, między którymi istniała drożność. Ostatni, piąty rok nauki w szkołach powiatowych miał charakter specjalny i dawał wykształcenie: ogólne, pedagogiczne dla kandydatów na nauczycieli lub techniczne. Szkolnictwo żeńskie oddano w ręce prywatne, z wyjątkiem Instytutu Aleksandryjsko-Maryjskiego Wychowania Panien w Warszawie i Szkoły Wyższej Żeńskiej Rządowej w Warszawie. Obie te instytucje oświatowe były 6-klasowe. Instytut posiadał dodatkową klasę pedagogiczną w celu kształcenia guwernantek, a ukończenie Szkoły Żeńskiej dawało prawo wychowywania i nauczania domowego⁵.

W 1862 r. uruchomiono Szkołę Główną Warszawską, która posiadała 4 wydziały: matematyczno-fizyczny, prawa i administracji, filologiczno-historyczny oraz lekarski (powstał na bazie Akademii Medyko-Chirurgicznej utworzonej w 1858 r.). Szkoła Główna w 1869 r. została przekształcona w Cesarski Uniwersytet Warszawski (z rosyjskim językiem wykładowym od 1871 r.)⁶.

Wybuch i klęska powstania styczniowego oraz represje popowstaniowe stały się na przeszkodzie rozwojowi szkolnictwa polskiego w Królestwie Polskim. Car zatwierdził w 1864 r. tzw. ustawy jugenheimskie likwidujące reformę szkolną A. Wielopolskiego i ujednolicające je ze szkolnictwem Cesarstwa⁷. Ustanowiono dyrekcje naukowe w każdej z 10 guberni, obsadzając stanowiska naczelników wyłącznie Rosjanami. W 1867 r. reaktywowany został Warszawski Okręg Naukowy, a na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. oświata w Królestwie Polskim uległa całkowitej rusyfikacji.

W takim okresie żył Roman Pacewicz, a opisane pokrótce wydarzenia miały bezpośredni wpływ na jego życie.

Urodził się jako drugie dziecko Kajetana Pacewicza i Pauliny z Łaźniewskich. Jego matka była córką Piotra Pawła Łaźniewskiego i Brygidy z Kamienieckich. Brygida Łaźniewska urodziła się ok. 1776 r. jako córka Kazimierza i Reginy mał-

⁴ W. Korotyński, *Losy szkolnictwa w Królestwie Polskim*, Warszawa 1906, s. 93; S. I. Możdżeń, *Zarys historii wychowania* (Cz. II – *Wiek XIX–do 1918 roku*), Kielce, 1993, s. 116–117.

⁵ K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 250–252.

⁶ W. Korotyński, *Losy...*, s. 94–106.

⁷ K. Poznański, *Reforma...*, s. 283–285.

żonków Kamienieckich. Jej rodzice byli kupcami mieszkającymi we wsi Bartodzieje koło Jedlińska. Zmarła 5 sierpnia 1831 r. i pochowana została w grobowcu na Cmentarzu Katedralnym w Sandomierzu⁸. Piotr Paweł Łaźniewski (w dokumentach występuje jako Paweł Łaźniewski) urodził się ok. 1765 r. jako syn Macieja i Katarzyny z Tymowskich małżonków Łaźniewskich zamieszkałych w województwie podlaskim. Jego ojciec był skarbnikiem bielskim. Piotr Paweł Łaźniewski był podsędkiem sądu policji prostej powiatu sandomierskiego. Zmarł 12 lutego 1837 r. i został pochowany razem z żoną na Cmentarzu Katedralnym w Sandomierzu⁹.

Paulina Łaźniewska urodziła się 6 lutego 1803 r. we wsi Wólka Modrzejowa¹⁰ w województwie sandomierskim (obecnie województwo mazowieckie, powiat lipski, gmina Rzecznów) w parafii Grabowiec¹¹. W wieku 26 lat w dniu 11 lutego 1830 r. poślubiła Kajetana Pacewicza. Był on adiunktem i dozorcą miast obwodu sandomierskiego w Sandomierzu i przed ślubem mieszkał przy ul. Panny Maryi nr 55. Urodził się ok. 1791 r. we wsi Bogucice w Galicji austriackiej, w cyrkule bocheńskim w parafii Mikłuszowice (obecnie w województwie małopolskim, w powiecie bocheńskim w gminie Drwina). Rodzicami jego byli Franciszek i Franciszka z Jastrzębskich małżonkowie Pacewicz, za życia dziedzice wsi Bogucice¹². Zapewne jego wiek (39 lat) oraz fakt, że był wdowcem¹³, skłoniły rodziców panny młodej do zawarcia w przeddzień ślubu (10 lutego 1830 r.) intercyzy z przyszłym mężem córki. Zgodnie z kontraktem przedślubnym rodzice Pauliny, jedynaczki, nie dali jej żadnego posagu, a jedynie zapewnili, że dzieci zrodzone z ich córki odziedziczą majątek¹⁴. Świadcami tego kontraktu byli Onufry Ambroziewicz – sekretarz Komisji Obwodu i Jan Englebert Gielg – kupiec sandomierski¹⁵.

Po ślubie udzielonym przez ks. Michała Tarapacińskiego¹⁶, proboszcza sandomierskiej katedry, w dniu 11 lutego 1830 r. nowożeńcy zamieszkali w kamienicy Łaźniewskich znajdującej się w rynku pod nr 16.

⁸ Archiwum Państwowe w Kielcach Oddział w Sandomierzu (dalej APS), Akta stanu cywilnego parafii katedralnej w Sandomierzu (dalej: USC katedra), R. 1831, sygn. 36, nr aktu zgonu 202, s. 117.

⁹ APS, USC katedra, R. 1837, sygn. 42, nr aktu zgonu 40, s. 87.

¹⁰ APS, Akta Miasta Sandomierza (dalej: AMS), Księga meldunkowa ok. 1845 r., sygn. 170, s. 69–70.

¹¹ APS, USC katedra, R. 1830, sygn. 35, nr aktu małżeństwa 4, s. 48.

¹² Tamże.

¹³ Pierwsza żona Kajetana Pacewicza, Marianna była córką Andrzeja Iwanickiego i Joanny z Cygnorów, pochodzących z obwodu stopnickiego w województwie krakowskim. Zmarła 6 lipca 1828 r. w Sandomierzu, w wieku 38 lat. APS, USC katedra, R. 1828, sygn. 33, nr aktu zgonu 68, s. 75.

¹⁴ Łaźniewscy byli właścicielami posesji nr 16 przy Rynku w Sandomierzu. Z Taksy domów miasta Sandomierza Towarzystwa Ogniewego z 1818 r. posiadamy jej opis: „Possessya ta o iednem piętrze graniczy z prawey strony z domem JPⁿⁱ Sadowskiej, z lewey z domem Ziółkowskiego, składa się z następujących części, to jest z Zabudowania mieszkalnego murowanego gętami Krytego o piętrze o wym. 42 x 20 x 12 łokci, oszacowanego na 2600 zł oraz Parkanu drewnianego z balów daszkiem Krytego o wym. 40 x 0 x 4 łokcie, wartości 200 zł. Cyt. za J. Zub, *Rynek sandomierski w początkach XIX wieku*, „Zeszyty Sandomierskie” 2002, nr 16, s. 27. Kamienica ta do 1935 r. posiadała podcienia. Por. M. Buliński, *Monografia miasta Sandomierza*, Sandomierz 1879, s. 427.

¹⁵ APS, Hipoteka nr 12, 10 lutego 1830 r.

¹⁶ Ks. Michał Tarapaciński, kanonik honorowy kolegiaty (później katedry) sandomierskiej, podproboszczy katedry, zmarł w 1836 r., Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu (dalej: ADS), Akta personalne ks. Tymowski ks. Tarapaciński; *Consignatio Cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sandomiriensis*, Warszawa 1837, s. 114.

Starsza siostra Romana Pacewicza urodziła się 18 stycznia 1831 r. Jak wynika z aktu chrztu sporządzonego w 1832 r., prawie rok po jej narodzinach sakramentu chrztu udzielił ks. M. Tarapaciński podproboszcz katedry sandomierskiej. Ponadto zanotował, że „Dziecięciu temu na chrzcie prywatnym w domu z wody odbytym nadane zostały imiona Honorata Maryanna”. Rodzicami chrzestnymi byli dziadek Paweł Łażniewski i Maryanna Ciechomska, żona rejenta sandomierskiego¹⁷.

Podobnie wyglądała sytuacja z Romanem Pacewiczem, który urodził się 28 lutego 1834 r. o godzinie 10 przed południem. Akt chrztu sporządził ten sam ks. Tarapaciński w dniu 17 lutego 1835 r., czyli prawie rok po jego narodzinach. W akcie chrztu odnotowano, że został ochrzczony „na Chrzcie prywatnym w domu z wody odbytym”. Rodzicami chrzestnymi byli, podobnie jak w przypadku jego siostry Honoraty, dziadek Paweł Łażniewski i Maryanna Ciechomska, żona rejenta sandomierskiego¹⁸.

Młodszy brat Romana Pacewicza urodził się 1 września 1835 r. o godzinie 10 wieczorem i po 11 godzinach zmarł w dniu 2 września. Na chrzcie świętym, udzielonym również z wody przez lekarza, nadano mu imię Idzi¹⁹.

Fakt dokonania chrztu z wody nowo narodzonych dzieci Pacewiczów sugeruje, że stan ich zdrowia nie rokował dobrze i zdecydowano się dokonać chrztu bez obecności kapłana.

Posiadamy stosunkowo skromne informacje o rodzinie Romana Pacewicza. Kajetan Pacewicz, jak odnotowano w „Kalendarzykach Politycznych” z lat 1834–1842, był adiunktem, dozorcą miast w obwodzie sandomierskim²⁰. Zmarł 8 kwietnia 1842 r. w Sandomierzu i został pochowany na Cmentarzu Katedralnym. Jego śmierć zgłosili Paweł Merecki – prezydent miasta Sandomierza i Piotr Ulatowski – pocztmistrz z Sandomierza²¹. Dokładnego miejsca jego pochówku nie udało się ustalić. Paulina Pacewicz zmarła 20 listopada/2 grudnia 1881 r.²² Jej śmierć osobiście zgłosili ks. Henryk Radomiński²³, wikary katedry i Józef Słomczyński²⁴, prezydent miasta Sandomierza.

Fakt odnotowania w księgach meldunkowych jako miejsca zamieszkania rodziny prezydenta miasta J. Słomczyńskiego i Pacewiczów tej samej kamienicy sugeruje, że jej część była wynajmowana przez właścicieli. Stanowiło to zapewne

¹⁷ APS, USC katedra, R. 1832, sygn. 37, nr aktu urodzenia 33, s. 11.

¹⁸ APS, USC katedra, R. 1835, sygn. 40, nr aktu urodzenia 10, s. 6.

¹⁹ Tamże, nr aktu urodzenia 61, s. 21; nr aktu zgonu 198, s. 100.

²⁰ „Kalendarzyk Polityczny” 1834, s. 127; 1836, s. 162; 1837, s. 175; 1838, s. 203; 1839, s. 272; 1840, s. 274; 1841, s. 283; 1842, s. 272.

²¹ APS, USC katedra, R. 1842, sygn. 47, nr aktu zgonu 46, s. 86.

²² APS, USC katedra, R. 1881, sygn. 86, nr aktu zgonu 206, s. 153.

²³ Ks. Henryk Radomiński (21.05.1857–16.10.1933), ojciec jego był naczelnikiem więzienia w Sandomierzu, ukończył seminarium duchowne w Sandomierzu i 23.05.1880 r. przyjął święcenia kapłańskie. Publikował w „Gazecie Radomskiej”, autor *Katechizmu dla wiernych wyznania rzymsko-katolickiego ułożonego metodą poglądową*. F.J. [F. Jop], *Ś. P. Ks. Henryk Radomiński*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1933, nr 11, s. 318–319.

²⁴ Józef Słomczyński, sekretarz Magistratu Miasta Sandomierza od 1865 r., prezydent Sandomierza od 1874 r. (nie pełnił tej funkcji przynajmniej od 1884 r.). „Pamiętna Książka Radomskiej Guberni” 1872, s. 55; 1875, s. 54; 1885, s. 16.

znaczący wpływ w dochodach Pacewiczów. Po wczesnej śmierci Romana Pacewicza, kamienicę odziedziczyła jego siostra Honorata ożeniona z Janem Wolskim.

Ze względu na późniejsze losy Romana Pacewicza warto wspomnieć, że w odnotowanym akcie jego chrztu²⁵ świadkiem był znajomy rodziny, sandomierski aptekarz, Antoni Haennel²⁶. Roman Pacewicz pobierał nauki w Sandomierzu. Miało to miejsce ok. lat 1846–1850, o czym świadczy zachowana dedykacja na jego książce²⁷. Po skończeniu czteroletniej szkoły powiatowej w Sandomierzu zapewne kontynuował naukę w gimnazjum w Radomiu przez okres przynajmniej trzech lat, tam uzyskał maturę. Jak wynika z ksiąg meldunkowych z lat czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w., utrzymywał się pracując w aptece, ponieważ jego profesję określono jako „podaptekarz”²⁸. Zapewne wykonywana praca skłoniła go do podjęcia studiów farmaceutycznych na wydziale lekarskim Szkoły Głównej Warszawskiej. W 1864 r., po pięciu latach nauki, otrzymał tam stopień prowizora farmacji²⁹. Po uzyskaniu wyższego wykształcenia w latach 1864–1865 przyjął posadę nauczyciela przedmiotów fizyczno-matematycznych w Szkole Powiatowej Specjalnej we Włocławku³⁰. Nie znamy przyczyn, dla których zrezygnował z tej pracy i powrócił do rodzinnego miasta. Brakuje konkretnych informacji dotyczących jego pobytu w Sandomierzu. Warto jednak odnotować fakt, że do Sandomierza przyjechał i tu się osiedlił Ignacy Karpiński, emerytowany profesor i rektor Szkoły Powiatowej, później Gimnazjum we Włocławku³¹. Zamieszkał w Sandomierzu,

²⁵ APS, USC katedra, R. 1835, sygn. 40, nr aktu urodzenia 10, s. 6.

²⁶ Antoni Haennel (ok. 1790–1861), urodził się w Opatowie, aptekarz, obywatel miasta Sandomierza, zmarł 3.05.1861 r., pochowany na Cmentarzu Katedralnym w Sandomierzu. P. Sławiński, *Zabytki z Cmentarza Katedralnego*, „Ucho Igielne” 1998, nr 16, s. 9.

²⁷ Tekst dedykacji na stronie przedtytułowej egzemplarza książki [R. Pacewicz], *Zoologija treściwie zebrana dla użytku kształcącej się młodzieży płci obojej. I. z drzeworytami w tekście*, (Zarysy przyrody / [Roman Pacewicz], cz. 1), Skład Główny w Księgarni J. Błaszczkowskiego przy ul. Krakowskie Przedmieście Nr 395, (druk Aleksandra Ginsa), w 8°, Warszawa 1865, ss. 233, w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu, sygn. 45335: „Wielmożnemu Księdzu / Marcinowi Szubartowiczowi / koledze szkolnemu nau- / przejmiej autor na pamiątkę / ofiarowuję / Roman Pacewicz / 1868”. Jedynym księdzem w diecezji sandomierskiej w tym okresie o nazwisku Szubartowicz był Wawrzyniec, urodzony 25.07.1832 r. Mimo innego imienia na dedykacji z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że była napisana właśnie dla niego. Pośrednio potwierdza to zachowany właśnie w bibliotece sandomierskiego seminarium egzemplarz książki. Wawrzyniec Szubartowicz w Sandomierzu uczęszczał do szkoły powiatowej w latach 1846–1850, a następnie do seminarium duchownego. Święcenia kapłańskie przyjął w 1855 r., a od 1861 do swojej śmierci 22.11.1911 r. był proboszczem w parafii św. Pawła w Sandomierzu. ADS, Akta personalne ks. Wawrzyńca Szubartowicza 1855–1911.

²⁸ APS, AMS, Księga meldunkowa z ok. 1845 r., sygn. 170, s. 69–70.

²⁹ „Biblioteka Warszawska” 1864, t. 2, s. 461; Por. *Spis wykładów w Szkole Głównej Warszawskiej w letnim półroczu roku naukowego 1863/4 się odbywających*, Warszawa 1864, s. 41.

³⁰ „Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego” 1864, s. 201; 1865, s. 305.

³¹ Ignacy Karpiński (1815 (1817?)–12.10.1895), nauczyciel w Szkole Obwodowej w Kaliszu (1838–1844), Gimnazjum w Piotrkowie (1844–1851), Szkole Powiatowej w Wieluniu (1851–1852), Gimnazjum w Radomiu (1852–1860), Gimnazjum w Płocku (1860–1862), Szkole Powiatowej/Gimnazjum we Włocławku (1862–1868). Autor: *Nowe ogrodnictwo polskie, z nowymi poglądami na przemysł i handel produktami naszych wyrobów i na inne ekonomiczne potrzeby dzisiejszej naszej społeczności*, Warszawa 1877; *Krótki rys ustroju dawnej Polski i poglądy na przyszłość*, t. 1, Warszawa 1887, t. 2, Warszawa 1888. Szerzej: A. Massalski, *Słownik biograficzny. Nauczyciele szkół średnich rządowych męskich w Królestwie Polskim 1833–1862*, Warszawa 2007, s. 192–193.

na przedmieściu Rybitwy, w dworku nazywanym Dworkiem Karpińskich, który kupił w 1866 r. Możemy tylko domniemywać, czy i jaki wpływ na decyzję Karpińskiego miała osoba Romana Pacewicza. Obaj zapewne znali się jeszcze z czasów, kiedy R. Pacewicz jako uczeń pobierał naukę w gimnazjum radomskim.

Roman Pacewicz zmarł 1 listopada 1868 r. w Sandomierzu o godz. 23.00, ukończywszy 34 lata. Jak odnotował w akcie zgonu ks. Jan Ziółkowski³², był byłym nauczycielem zamieszkałym w mieście Sandomierzu, gdzie się urodził³³. Pochowany został w grobowcu dziadków ze strony matki. O tym, że pochodził z zamożniejszej sandomierskiej rodziny, świadczy fakt opisanego przez ks. Melchiora Bulińskiego w monografii miasta nagrobka: „Pomnik czworokątny piramidalny Piotra Pawła Łązniewskiego, podsędka sądu pokoju powiatu sandomierskiego, zmarłego w roku 1837, oraz Brygidy z Kamienieckich Łązniewskiej, zmarłej w roku 1831. W tym grobie pochowany także Roman Pacewicz, profesor nauk przyrodzonych”³⁴.

Zmiana polityki oświatowej w Królestwie Polskim spowodowała zapotrzebowanie na podręczniki do szkół średnich w języku polskim. W tym też trendzie należy rozpatrywać serię „Zarysy Przyrody”, której autorem był Roman Pacewicz. Ukazały się w niej cztery podręczniki. Pierwszy to *Zoologija treściwie zebrana dla użytku kształcącej się młodzieży płci obojg*³⁵ i drugi *Botanika treściwie zebrana dla użytku kształcącej się młodzieży płci obojg*³⁶, były wydane w Warszawie w 1865 r. nakładem Składu Głównego w Księgarni J. Błaszczowskiego³⁷, a drukowane w Drukarni Aleksandra Ginsa³⁸. Zaznaczyć jednak należy, że *Botanika*,

³² Jan Ziółkowski (5.06.1832–po 1878), urodzony w Ożarowie, stanu miejskiego, w Sandomierzu ukończył szkołę powiatową (1849) i seminarium duchowne (1850–1853), a w Warszawie Akademię Duchowną (1853–1857), wyświęcony na kapłana 29.06.1855 r. w Warszawie. W latach 1868–1869 był wikarym sandomierskiej katedry, następnie wyjechał za granicę w celach leczniczych. W 1878 r. przebywał w szpitalu św. Jana Bosko. ADS, Akta personalne ks. Jana Ziółkowskiego (1855–1878).

³³ APS, USC katedra, R. 1868, sygn. 73, nr aktu zgonu 142, s. 147.

³⁴ M. Buliński, *Monografia...*, s. 437.

³⁵ [R. Pacewicz], *Zoologija treściwie zebrana dla użytku kształcącej się młodzieży płci obojg. I. z drzeworytami w tekście*, (Zarysy przyrody / [Roman Pacewicz], cz. 1), Skład Główny w Księgarni J. Błaszczowskiego przy ul. Krakowskie Przedmieście Nr 395, (druk Aleksandra Ginsa), w 8°, Warszawa 1865, ss. 233.

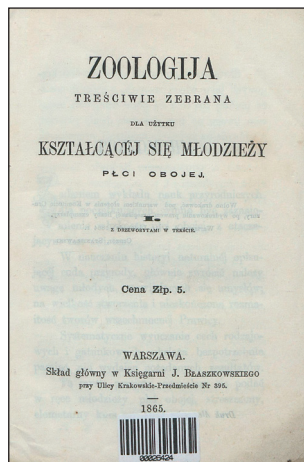
³⁶ [R. Pacewicz], *Botanika treściwie zebrana dla użytku kształcącej się młodzieży płci obojg z wielu drzeworytami w tekście*, (Zarysy przyrody / [Roman Pacewicz], cz. 2), Skład główny w Księgarni J. Błaszczowskiego przy ul. Krakowskie Przedmieście Nr 395, w 8°, Warszawa 1865, ss. 272.

³⁷ Błaszczowski Józef (1811–29.10.1866) w 1845 r. przy ul. Krakowskie Przedmieście 411 w Warszawie założył księgarnię ze składem materiałów piśmiennych. W 1851 r. przeniósł się do lokalu po przeciwnej stronie ulicy pod nr 395 (później 24). W tym miejscu prowadził również wypożyczalnię książek i skład materiałów rysunkowych i malarskich. Od ok. 1852 r. prowadził działalność nakładową. Wydawał książki dla dzieci i młodzieży oraz podręczniki szkolne i pomoce do nauki języków obcych, które były wielokrotnie wznawiane. Po śmierci założyciela księgarnia była własnością J. Błaszczowskiej, a następnie T. Popławskiego (ok. 1889). Od 1898 r. skład główny nakładów firmy znajdował się w księgarni M. Arcta w Warszawie. Księgarnia funkcjonowała prawdopodobnie do 1905 r. J. Jachowski, *Błaszczowski Józef*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Trejchel, Warszawa–Łódź 1972, s. 73.

³⁸ Gins Aleksander Ryszard (ok. 1819–29.09.1908) w 1852 r. kupił Drukarnię Towarzystwa Misjonarzy Angielskich w Warszawie i prowadził ją przy ul. Elektoralfiej 755 (1855), a później przy

mimo że była drugą częścią serii „Zarysy Przyrody”, w całości ukazała się jako ostatnia pozycja. Natomiast *Mineralogija treściwie zebrana dla użytku kształcącej się młodzieży płci obojga*³⁹, która ukazała się jako trzecia część serii, miała dwa wydania. Pierwsze wydanie miało miejsce w Warszawie w 1865 r. nakładem Składu Głównego w Księgarni Józefa Kaufmanna⁴⁰. Drukowano je natomiast w Drukarni Jana Psurskiego. Wydanie drugie „poprawione i pomnożone” ukazało się dwa lata później w Warszawie w 1867 r. nakładem Składu Głównego w Księgarni J. Błaszowskiego, a drukowane było w Drukarni Aleksandra Ginsa⁴¹. Mimo podjętych prób nie udało się dotrzeć do czwartej części serii.

W związku z tym kłopot jest z podaniem pełnego tytułu tej publikacji. Reklama serii „Zarysy Przyrody” zamieszczona w *Katechizmie Chemii i Geognozyi rolniczej Profesora F. W. Johnstona* podaje tytuł: „Kosmografija popularnie skreślona, z wielu drzeworytami w tekście – Warszawa 1865. Skład główny w księgarni J. Błaszowskiego. Cena Złp. 3 gr. 10.”⁴², Karol Estreicher odnotował tytuł: „Kosmografia, zarys świata słonecznego z wielu drzewor. w tekście przez R. P. w Włocławku. (Zarysy przyrody T. IV.). Warszawa, J. Błaszowski, druk. Al. Ginsa, 1865, w 12ce, str. 93. 50 kop.”⁴³ Taki sam tytuł odnotował Feliks Kucharzewski⁴⁴.

ul. Nowo-Zielnej 47. Drukarnia tłoczyła książki dla warszawskich firm nakładowych. Kolejnym właścicielem drukarni do 1909 r. był syn Henryk Adolf. J. Długosz, *Gins Aleksander Ryszard*, [w:] *Słownik pracowników...*, s. 262.

³⁹ [R. Pacewicz], *Mineralogija treściwie zebrana dla użytku kształcącej się młodzieży płci obojga III.*, (Zarysy przyrody I [Roman Pacewicz], cz. 3), Skład główny w Księgarni Józefa Kaufmanna przy ul. Krakowskie Przedmieście Nr 442 (nowy 71) wprost odwachu, w 8°, Warszawa 1865, ss. II, 105.

⁴⁰ Józef Kaufmann na początku lutego 1860 r. otworzył w Warszawie przy ul. Krakowskie Przedmieście 442 (później 71) księgarnię i skład nut pod nazwą Józef Kaufmann i Sp. Początkowo prowadził ją wspólnie z Raimannem, a następnie z F. W. Hoesickiem (do 1862). Od 1867 r. prowadził wypożyczalnię nut. Nakładem Kaufmanna ukazywało się ok. 96 dzieł beletrystycznych, historycznych i popularnonaukowych w 103 tomach oraz czasopisma: „Bazar” – tygodnik dla kobiet (1865–1866), „Mucha” – tygodnik humorystyczny (1871 – sprzedany 1875), „Biblioteka Romansów i Powieści” – tygodnik (1872–1879) przekształcony w „Bibliotekę Romansów, Powieści, Podróży i Utworów Poetyckich” – tygodnik (1879 – sprzedany 1883), a także kalendarze: „Premiowy Kalendarz Ilustrowany” (1866–1874) i „Kalendarz Satyryczno-Humorystyczny” (1872–1873). M. Kocójowa, *Kaufmann Józef*, [w:] *Słownik pracowników...*, s. 402.

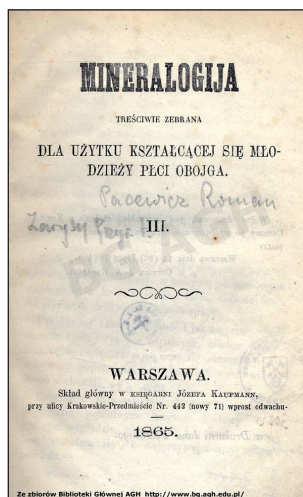
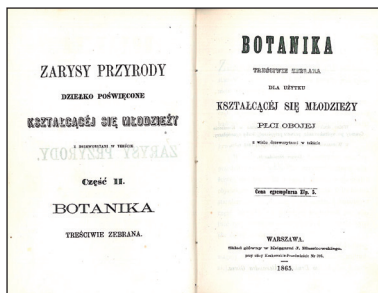
⁴¹ R. Pacewicz, *Mineralogija treściwie zebrana dla użytku kształcącej się młodzieży I* skreślił Roman Pacewicz, wyd. 2 popr. i pomn., (Zarysy przyrody, cz. 3), Skład główny w Księgarni J. Błaszowskiego, w 12°, Warszawa 1867.

⁴² F. W. Johnson, *Katechizm Chemii i Geognozyi rolniczej Profesora F. W. Johnstona, przepol-szczył Roman Pacewicz, Nauczyciel szkół. Dla użytku włościan i gospodarzy rolnych*, w 8°, Warszawa 1865, s. 77.

⁴³ K. Estreicher, *Bibliografia XIX stulecia*, t. 3, Kraków 1962, s. 339.

⁴⁴ Zob.: F. Kucharzewski, *O astronomii w Polsce. Materiały do dziejów tej nauki w naszym kraju*, Nakładem Biblioteki Kórnickiej, [Paryż] 1872, s. 224.

Mówiąc o Romanie Pacewiczu jako o autorze podręczników, warto odnotować, że przetłumaczył na język polski wzmiankowany wcześniej *Katechizm Chemii i Geognozyi rolniczej*... James Finlay Weir Johnston⁴⁵ w 1844 r. wydał książkę *Catechism of Agricultural Chemistry*. W Anglii doczekała się ona 33 wydań i została przetłumaczona na większość języków europejskich. Tłumaczenia na język polski podjął się Roman Pacewicz. Niestety, nie posiadamy żadnych informacji o jego znajomości języka angielskiego. Książka została dopuszczona do druku przez cenzurę 29.12.1864/10.01.1965 r. i ukazała się pod tytułem: *Katechizm Chemii i Geognozyi rolniczej Profesora F. W. Johnstona, przepolszczył Roman Pacewicz, Nauczyciel szkół. Dla użytku włościan i gospodarzy rolnych*⁴⁶. Była wydana w październiku 1865 r.⁴⁷ nakładem Składu Głównego w Księgarni Gebethnera i Wolffa⁴⁸ przy ul. Krakowskie Przedmieście 415, a tłoczona w Drukarni Aleksandra Ginsa S-ka mniejsza. Jak podał R. Pacewicz w przedmowie tłumacza datowanej w Warszawie na 5 stycznia 1865 r.: „Rozpowszechnienie, a raczej zastosowanie jego [dzieła], znaczne dla rolnictwa rokuje korzyści, tem więcej, że będąc nadzwyczaj przystępnie i zrozumiale skreślone, może służyć jako przewodnik w gospodarstwie rolnem, dla umiejących czytać włościan. Dla gruntowniejszego jednak zrozumienia go pożądaną jest rzeczą, aby starszym uczniom w szkołach wiejskich, przez Nauczycieli

⁴⁵ James Finlay Weir Johnston (13.09.1796, Paisley, Szkocja – 18.09.1855, Durham w północno-wschodniej Anglii), szkocki chemik rolny, kształcił się na Uniwersytecie w Glasgow, po ślubie w 1830 r. nabył majątek i poświęcił się studiom chemicznym, wykładowca Uniwersytetu w Durham, przebywał w Edynburgu. Napisał *Catechism of Agricultural Chemistry* (1844), w Anglii wydany 33 razy, przetłumaczony na większość języków europejskich oraz *Chemistry of Common Life* (1853/1855), strona internetowa: http://www.biographi.ca/009004-119.01-e.php?&id_nbr=3990 [dostęp 03.10.2012].

⁴⁶ F. W. Johnston, *Katechizm Chemii i Geognozyi rolniczej Profesora F. W. Johnstona, przepolszczył Roman Pacewicz, Nauczyciel szkół. Dla użytku włościan i gospodarzy rolnych*, w 8', Warszawa 1865, ss. IV, 76.

⁴⁷ W spisie nowości wydawniczych zamieszczono *Katechizm...* z informacją, że koszt jego nabycia wynosił 37½ kopiejki. *Kronika bibliograficzna*, „Biblioteka Warszawska” 1865, t. 4, s. 625.

⁴⁸ Firma Gustawa Gebethnera i Roberta Wolffa powstała w 1857 r. w Warszawie przy Krakowskim Przedmieściu 415. Działalność wydawniczą rozpoczęli w 1858 r. Gebethner i Wolff wydawali dzieła najwybitniejszych polskich pisarzy i poetów, literaturę dla dzieci i młodzieży, podręczniki szkolne, nuty oraz wydawnictwa periodyczne (m.in. „Tygodnik Ilustrowany”, „Kurier Warszawski”, „Kłosa”, „Tygodnik Powszechny”). Obok Składu Głównego w Warszawie firma posiadała filie w Krakowie, Poznaniu, Wilnie, Lublinie i Łodzi. Szerzej zob.: *Z dziejów firmy Gebethner i Wolff. 1857–1937*, oprac. J. Muszkowski, Warszawa 1938.

było objaśnione; metoda katechizmowa o wiele naukę ułatwi⁴⁹. Wspomniana metoda katechizmowa polega na zadawaniu pytań i odpowiadaniu na nie. Jednocześnie w tej publikacji zamieszczono liczne rysunki ilustrujące poruszane zagadnienia oraz mniejszą czcionką zaznaczono uwagi metodyczne ułatwiające demonstrację zjawisk. W tytule książki zaznaczono, że jest ona przeznaczona *Dla użytku włościan i gospodarzy rolnych*, jednak w tekście w uwagach metodycznych mamy odwołania na przemian do: nauczyciela, przewodnika, przewodniczącego, profesora czy objaśniającego.

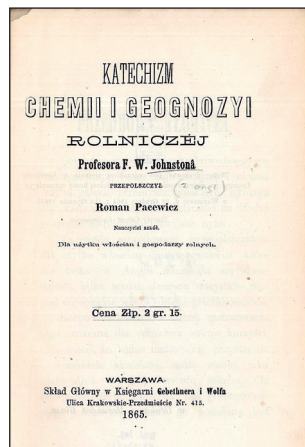
Tłumacz w przedmowie zadeklarował, że jeśli wydane dzieło okazałoby się praktyczne, to zamierza przetłumaczyć obszerniejszy kurs chemii i technologii rolniczej⁵⁰. Niestety, nie udało się potwierdzić tego faktu.

Książki wydane w serii „Zarysy Przyrody”, z wyjątkiem drugiego wydania *Mineralogii*, nie są podpisane nazwiskiem i imieniem autora. Jedynie Przedmowy w poszczególnych częściach są sygnowane inicjałami Romana Pacewicza i tak: W *Mineralogii* w wydaniu pierwszym tylko literą „P.../Warszawa dnia 20 Lipca 1864 r.”; w *Zoologii* inicjałami „R. P./Włocławek 14 Października 1864 r.”; w *Botanice* inicjałami „R. P./Sandomierz d. 6 Sierpnia 1865 r.”

Interesujący jest również fakt reklamowania w *Katechizmie*... wcześniejszych publikacji Romana Pacewicza, które ukazały się w serii wydawniczej „Zarysy Przyrody”, jako tomów 1–4, a nie części. Przy reklamie książek podano również ceny, za jakie można było nabyć poszczególne egzemplarze. I tak *Botanika*... i *Zoologia*... były po 5 złp, *Mineralogia*... i *Kosmografija*... po 3 złp 10 gr., a *Katechizm*... po 2 złp 15 gr. Warto pamiętać, że w 1842 r. oficjalnie wprowadzono w Królestwie Polskim jako walutę ruble⁵¹. Podane ceny w złp były tej samej wartości podanej w rublach przez Karola Estreichera.

Ocena podręczników autorstwa Romana Pacewicza wydanych w serii „Zarysy Przyrody” ze względu na rozwój nauki dziś nastęrcza wiele kłopotów. Warto odwołać się więc do recenzji z czasów współczesnych autorowi. Pierwszy artykuł krytycznie omawiający serię ukazał się na łamach „Gazety Warszawskiej” 19 września 1867 r.:

„**Zarysy przyrody.** P. Roman Pacewicz, którego *Zoologia*, *Mineralogia* i *Kosmografija*, w rysach wybitniejszych przedstawione, a przeznaczone głównie dla uczącej się młodzieży ukazały się w r. 1865, wydał obecnie dokończenie również w r. 1865 rozpoczętej *Botaniki*. Dziełko to, sposobem wykładu ściągujące między pismami popularnymi a czysto szkolnymi, przystępne o ile w dzisiejszym stanie wysoko posuniętych nauk przyrodzonych traktowanie ich przystępnem być może,

⁴⁹ R. Pacewicz, *Przedmowa tłumacza*, [w:] F. W. Johnson, *Katechizm*..., s. III–IV.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ W 1841 r. miała miejsce reforma walutowa w Królestwie Polskim: 30 groszy polskich = 1 złoty polski = 15 kopiejek; 100 kopiejek = 1 rubel.

zaleca się trafnym doбором szczegółów, jasnością i prostotą stylu. Wielka liczba drzeworytów, po większej części bardzo dobrze wykonanych, przychodząc w pomoc opisom, ułatwia objęcie rzeczy subtelniejszych, szczególnie fizjologii roślin, wcale starannie wypracowanej. Słabszą stroną dziełka stanowi chemia roślinna, wielce pobieżnie traktowana; rzecz to zresztą bodaj zupełnie niepodobna do spopularyzowania, a podawanie ostatecznych wywodów tej nauki na wiarę w «słowo honoru» piszącego, niekorzystnie mogłoby wpływać na kierunek umysłu młodzieży. Co do tego punktu czytelnik może znaleźć obfitsze szczegóły w innej pracy p. Pacewicza, *Mineralogii*, która obecnie wyszła w powtórnym wydaniu, znacznie pomnożoną i przerobioną według najnowszych pojęć nauki. Zarysy ogólne chemii są w tem wydaniu daleko obszerniej rozwinięte, a czerpane ztąd wiadomości mogą też służyć do lepszego zrozumienia tego przedmiotu w zastosowaniu do botaniki. Prace p. Pacewicza godne są zalecenia młodzieży i przewodnikom pierwszych jej kroków na pełnej manowców drodze nauk przyrodzonych. Szkoda tylko, że obok schludności druku, korekta jest dosyć niedbała, tak, że myśl nawet niekiedy kaleczy. Np. w *Botanice*, str. 75, nitki zrobiono częścią *stópka*, kiedy istotnie są częściami *pręcików*, jak powiedziano na poprzedzającej karcie. Na str. 80 *zawiązek* owocowy po kilkakroć zowie się *związkiem*. W *Mineralogii*, str. 55, powiedziano, iż żelazo jest to «metal najużyteczniejszy, dla tego też (!) w przyrodzie bardzo rozpowszechnione». Podobne usterki w książce dla młodzieży przeznaczony są skazą, której o ile można unikać potrzeba⁵².

Druga recenzja, pióra Feliksa Kucharzewskiego, z 5 września 1871 r. omawia ogólnie materiały do dziejów astronomii i m.in. ocenia podręcznik Romana Pacewicza *Kosmografia*:

„Drugie zaś [dziełko astronomicznej treści – uwaga autora], stanowiące część IV Zarysów przyrody, dziełko poświęconego kształcącej się młodzieży, pod tytułem: *Kosmografia, zarys świata słonecznego*^[252], w r. 1865 w Warszawie wydane, jest pracą Romana Pacewicza, którą autor młodocianemu wiekowi i płci pięknej poświęcił; mieszcząc w sobie atoli wiele błędów, ciemnych określeń i śmiesznych często wniosków, z uważanych za zupełnie pewne domysłów wyprowadzonych, dziełko to raczej uczących się do kosmografii zniechęcić, niż pojęcie jej ułatwić i nią zająć może^[253].

^[252] W ósemce, stron 93, z 43 drzeworytami w teście.

^[253] Gruntowną recenzją tej książki, najaką nawet nie zasługiwała, znaleźć można w *Gazecie Polskiej* z r. 1866, numerach 11 i 12⁵³.

⁵² *Zarysy przyrody*, „Gazeta Warszawska” 1867, nr 208, s. 2.

⁵³ F. Kucharzewski, *O astronomii...*, s. 224.